

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРИНЦИПИ МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ В УКРАЇНІ

LEGAL NATURE AND PRINCIPLES OF CUSTOMS CLEARANCE IN UKRAINE

Берлач А.І., д.ю.н., професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри службового та медичного права
Київський національний університету імені Тараса Шевченка

Лісогор Ю.Б., доктор філософії у галузі права,
директор митно-брокерської компанії «ІНТЕР КОНСАЛТИНГ»,
викладач
Фінансово-правовий коледж (м. Київ)

Як відокремлена система правових норм, інститут митного оформлення утворює самостійну ланку складного митного провадження в системі адміністративного процесу. Необхідність оптимізації логістичної складової в переміщенні товарів через митний кордон нерозривно пов'язана із спрощенням митного оформлення за умови збереження ефективності його якісних характеристик. З'ясування правового змісту митного оформлення і його місця в митному праві є важливим етапом, обов'язковою умовою для подальшого розвитку всієї системи державної митної справи.

В запропонованій праці розкрито питання правової природи та принципів митного оформлення в Україні, визначення його місця в загальній структурі митного права. В роботі досліджено генезу поняття митного оформлення. Запропоновано системний аналіз правової природи митного оформлення, розглянуто основні принципи, які притаманні цьому правовому явищу.

Показано, що нормативно-правове регулювання митного оформлення, підпорядковане певним принципам, які відповідають основним засадам державної політики в митній справі, та мають значення в розумінні внутрішнього змісту досліджуваного правового інституту. Доведено, що принципам митного оформлення властива інституціональна загальність, оскільки кожен наступний принцип деталізує попередній, або є похідним від нього. При цьому їх деталізація не обов'язково носить нормативний характер, а скоріше визначає певну кінецьову мету.

Ключові слова: митне оформлення, митний контроль, принципи митного оформлення, уповноважений економічний оператор, митне законодавство, митні режими.

As a separate system of legal norms, the institution of customs clearance creates an independent link of complex customs proceedings in the system of administrative process. The possibility of optimizing the logistics of products moved across the customs border is inextricably linked to the simplification of customs clearance, provided that the effectiveness of its quality characteristics is preserved. Elucidation of the legal content of customs clearance and its place in customs law is a milestone, a prerequisite for further development in the entire system of state customs affairs.

In the proposed work, the question of the legal nature and principles of customs clearance in Ukraine, the determination of its place in the general structure of customs law is revealed. The work examines the genesis of the concept of customs clearance. A systematic analysis of the legal nature of customs clearance is proposed, which relates to the main principles inherent in this legal phenomenon.

It is shown that the normative and legal regulation of customs clearance, subject to certain principles, which are the basic principles of state policy in customs matters, are important in understanding the internal content of the studied legal institution. It is proven that the principle of customs clearance of power causes institutional generality, after which each subsequent principle details the previous one or is derived from it. At the same time, their detailing does not necessarily have a normative character, but rather selects a certain final goal.

Key words: customs clearance, customs control, principles of customs clearance, authorized economic operator, customs legislation, customs regimes.

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку характеризується для України постійним зростанням обсягів та розширенням географії міжнародної торгівлі, ускладненням та посиленням динаміки торгівельних процесів, посиленням вимог міжнародних організацій щодо забезпечення вільного доступу іноземних товарів на внутрішні ринки та зниженням національних торгівельних бар'єрів. Відбувається поглиблення інтеграції міжнародних вимог в національну практику регулювання зовнішньоекономічної діяльності України.

Нажаль, на шляху розбудови та вдосконалення системи митного контролю та митного оформлення законодавець вимушений багато уваги приділяти не стільки питанню стратегічного розвитку, скільки пошуку шляхів виходу із кризових ситуацій, тому така політика часто не дає позитивних результатів. У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває розуміння основоположних принципів та самої природи митного оформлення.

Окремі наукові аспекти митного оформлення вивчалися такими вченими, як Ю. П. Битяк, К.Г. Борисов, І. В. Бойко, Є.В. Додін, В.В. Доненко., А.Т. Комзюк, Б.А. Кормич, П.В. Пашко, Д.С. Цаліна та ін.

Метою дослідження є проведення комплексного, системного дослідження правової природи та принципів

митного оформлення шляхом аналізу наукових джерел та законодавчих актів, уточнення теоретико-правових засад (змісту, структури, ознак, методів тощо) митного оформлення, окремих питань розвитку та вдосконалення понятійно-категоріального апарату митної справи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приєднання України до Київської конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур вимагає безумовної рецепції її принципів. Зазначимо, що митному оформленню притаманні принципи, що діють у межах однорідних суспільних відносин, які в свою чергу регулюються однорідними правовими нормами. Нормативні положення митного оформлення та інших інститутів митного права тісно переплетені, що створює складності у визначенні меж відповідних внутрішньогалузевих правовідносин.

Законодавець, в чинній редакції Митного кодексу України, пропонує таке визначення митного оформлення: «митне оформлення – виконання митних формальностей, необхідних для випуску товарів, транспортних засобів комерційного призначення» [1].

У свою чергу, колектив авторів митної енциклопедії визначає митне оформлення як здійснення митних формальностей, необхідних для випуску товарів у вільний обіг, з метою внутрішнього споживання, експорту чи

переведення в інші митні режими. Термін «митне оформлення» можна вважати тотожним терміну «очищення», який є наслідком прямого перекладу терміну «clearance» з Кіотської конвенції. «Очищення» означає вчинення митних формальностей, необхідних для введення товарів у внутрішнє споживання, для їх експорту або для поміщення під іншу митну процедуру [2].

Особлива увага до питань нормативно – правового регулювання митного оформлення і застосування митних режимів викликана об'єктивною необхідністю забезпечення державного контролю за порядком переміщення товарів і транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, а також заборон і обмежень переміщення товарів у зв'язку з їх особливим характером, який може створювати загрозу безпеці держави, здоров'ю громадян і т. інше. Митне оформлення та митні режими мають свою предметну відособленість, яка проявляється досить чітко.

Навіть не використовуючи традиційних критеріїв змісту і характеру суспільних відносин, неглибокий аналіз норм митного права дозволяє виділити митне оформлення і митні режими серед інших категорій митного права.

Зазначимо, що предметом митного оформлення є суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення дій між особами, що переміщують товари і транспортні засоби комерційного призначення і митними органами, з приводу такого переміщення та порядку його вчинення.

Аналізуючи правові норми, що регулюють суспільні відносини, які виникають при митному оформленні, можемо дати висновок про певну їх самостійність, тобто є підстави виділити їх в якості взаємопов'язаних правових норм, які регулюють відносно самостійну сукупність суспільних відносин, інакше кажучи – правового інституту митного оформлення.

Варто наголосити, що вибудована архітектура нормативно-правового регулювання інституту митного оформлення має вельми складний і диференційований характер. Характерно, що правові приписи, запропоновані законодавцем, відрізняються наявністю великої кількості бланкетних та відсильних правових норм. Так, наявність приписів в Митному кодексі щодо окремих операцій у главі, присвяченій митному оформленню, не означає їх автоматичного віднесення до операцій з митного оформлення. Правову норму щодо митного оформлення товарів та транспортних засобів при виявленні факту порушення митних правил (ч. 6 ст. 255 МКУ), в контексті вказаної статті, можна розглядати як відсильну норму, що регулює правовий інститут митного контролю [1]. У свою чергу, деякі процедури, які пов'язані з митним оформленням прописані законодавцем в інших розділах Митного кодексу.

Отже зазначимо, що вдосконалення правового механізму митного оформлення можливо лише через формування чіткої та логічно зрозумілої структури правових норм та приписів, що в свою чергу дозволить забезпечити належний регулятивний рівень основного кодифікованого акту в галузі митної справи.

Розуміння правової природи інституту митного оформлення можливо через аналіз його понятійно-категорійного апарату. Ключовим, в понятті «митне оформлення», є слово «оформлення», яке в українській мові є похідним від дієслова «оформити» і означає надання чому-небудь певного вигляду, певної форми; доводити що-небудь до потрібної форми. Форма, в свою чергу – це строго встановлений порядок у будь-якій справі [3].

Більшість операцій з митного оформлення пов'язана з наданням інформації, яка необхідна для цілей митного оформлення і яка може міститися на матеріальних носіях (документах) – документована інформація, або надаватися суб'єктами митних відносин без використання документів в усній або конклюдентних формах [4]. Наголосимо, що при здійсненні митного оформлення відповідні

суб'єкти зобов'язані надавати митним органам документи і відомості, максимально докладні і вичерпні, переліки яких наводяться в постанові Кабінету міністрів України «Питання, пов'язані із застосуванням митних декларацій» [5]. Відтак ознака документального закріплення інформації багато в чому відображає специфіку операцій з митного оформлення і є одночасно основою для вузького трактування поняття «митне оформлення».

Досліджуючи проблематику митного оформлення Д.С. Цаліна пропонує визначати його як неюрисдикційне дозвільне адміністративне провадження [6]. У свою чергу, І.Г. Бережнюк визначає митне оформлення, як виконання митним органом дій (процедур), що пов'язані із закріпленням результатів митного контролю товарів і транспортних засобів. За логікою такого визначення можна робити висновок, що після завершення процедур митного контролю його результати закріплюються (документуються) процедурами митного оформлення [7].

Підтримуючи позиції науковців зазначимо, що з метою відображення всієї специфіки процедур митного оформлення необхідно враховувати ті обставини, що документування не завжди присутнє при митному оформленні: відомості, що подаються в усній та конклюдентних формах декларування документально не фіксуються. Крім того, окремі операції митного оформлення (навантаження і перевантаження (перевалка) товарів у місці прибуття; переміщення товарів у межах складу, підготовка товарів до вивезення і їх подальше транспортування, та інші), за прямим призначенням не пов'язані з оформленням документів і носять організаційно – технічний характер. Ці операції не можна залишати без уваги, порядок їх здійснення чітко регламентований нормативно – правовими актами в галузі митної справи.

Зважаючи на зазначене вище, спробуємо сформулювати власну дефініцію митного оформлення, що полягає у здійсненні митних процедур, що уособлюють собою сукупність формальностей, визначаючих статус товарів для митних цілей і передбачають порядок здійснення цих митних формальностей безпосередньо посадовими особами митного органу за участі інших суб'єктів митного процесу (перевічників, декларантів, митних брокерів та ін.).

На нашу думку, така правова позиція в більшою мірою відповідає принципам, що утворюють основи державної митної справи. З урахуванням виявлених особливостей, комплекс митних формальностей, які утворюють митне оформлення, необхідно класифікувати за відповідними критеріями: 1) за характером вчинення дій: операції, що здійснюються з документами і іншими джерелами інформації, технічні операції з товарами і транспортними засобами комерційного призначення; 2) за митними процедурами: операції декларування, операції внутрішнього митного транзиту, операції тимчасового зберігання товарів та інші; 3) за порядком виконання митних формальностей: попередні операції, операції основного митного оформлення, операції завершення митного оформлення; 4) по суб'єктам, що їх здійснюють: операції, що здійснюються безпосередньо суб'єктами ЗЕД, їх довіреними особами, операції, що здійснюються посадовими особами митних органів.

Зазначимо, що правовим інститутом митне оформлення визнають й інші відомі дослідники, серед яких Д. В. Приймаченко, І. Г. Бережнюк, В.Т. Комзюк та інші.

У рамках правовідносин притаманних митному оформленню вищезазначена система організаційно-правових і технічних заходів містить в собі порядок здійснення митного оформлення, початок та завершення митного оформлення, місце і час здійснення митного оформлення товарів і транспортних засобів комерційного призначення, документи і відомості, які необхідні для митного оформлення, видачу дозволів на здійснення митних формальностей, рішення щодо присутності зацікавлених осіб та їх пред-

ставників при здійсненні митного оформлення, мова, на якій проводиться митне оформлення та інше [1].

Наявність особливих правовідносин, які виникають при здійсненні митного оформлення, свідчить про існування у даному правовому інституті свого предмета правового регулювання, а саме: суспільних відносин, що виникають у процесі здійснення митного оформлення товарів і транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України. Водночас, незважаючи на те, що за своїм змістом правовідносини в митному оформленні однорідні, вчинені в їх межах операції об'єднуються в окремі групи, що створюють відносно відособлені та взаємопов'язані суспільні відносини.

Варто наголосити, що сучасна вітчизняна наукова думка додержується парадигми, згідно якої митне оформлення, як правовий інститут складається в свою чергу із кількох предметних субінститутів. До основних субінститутів слід відносити інститут попередніх операцій, тимчасового зберігання та декларування. До допоміжних інститутів зазвичай відносять інститут митного брокера, та інститут митного перевізника. Саме такої думки додержується вітчизняний фахівець в галузі митного права професор В.В. Ченцов [8].

Розглядаючи допоміжні інститути митного оформлення, слід зазначити, що в діючому митному законодавстві, юридично не передбачено статус митного експедитора. Між тим, правова визначеність його особи дозволить значно звужити комплекс проблемних питань, що виникають у процесі митного оформлення. Зважаючи на це, пропонуємо, поряд з інститутом митного перевізника законодавчо затвердити правовий статус митного експедитора із внесенням відповідних змін до розділу XV Митного кодексу України.

Підсумовуючи визначимо, що правовідносини у митному оформленні є складовою від загалу правовідносин, що виникають з приводу переміщення товарів і транспортних засобів, разом з правовідносинами в сфері митного контролю, адміністрування митних платежів і т. інше.

Що стосується нормативно-правового регулювання митного оформлення, то варто наголосити, що воно підпорядковане певним принципам, які відповідають основним засадам державної політики в митній справі, та мають значення в розумінні внутрішнього змісту досліджуваного правового інституту. Більше того, принципи права є важливою рисою методу правового регулювання.

Митний кодекс України визначає основні принципи переміщення товарів і транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, в тому числі загальні принципи митного оформлення і митного контролю: принцип обов'язковості митного оформлення і митного контролю (стаття 318 МКУ); принцип мінімізації митними органами обсягу митних формальностей, необхідних для забезпечення додержання законодавства України з питань державної митної справи, та інші [1].

Наведений вище перелік не визначає винятковості вказаних принципів і потребує додаткового аналізу норм митного законодавства та правовідносин, що виникають під час здійснення митного оформлення.

Пропонуємо принципи митного оформлення розглядати в вигляді системи, що включає в себе:

1) загальноправові принципи: єдність законності, недопустимість протиставлення законності й доцільності, гарантованість прав і свобод людини, гласність;

2) міжгалузеві принципи: достовірність інформації та своєчасність її подання, диференційованість і фіксування функцій і повноважень митних органів та їх посадових осіб;

3) галузеві принципи: пряма дія норм Митного кодексу України, зрозумілість, ясність, передбачуваність митного законодавства України, рівноправність учасників зовнішньоекономічної діяльності та інших осіб, які

переміщують товари і транспортні засоби комерційного призначення через митний кордон України, використання інформаційних технологій, неможливість користування та розпорядження товарами і транспортними засобами, щодо яких митне оформлення не завершено, оперативність;

4) інституціональні засади (принципи інституту митного оформлення): єдність правил митного оформлення, диференційованість правил митного оформлення; обов'язковість митного оформлення, обов'язковість декларування товарів і транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України.

Традиційно, дослідження питання слід починають з розгляду принципу законності, який є конституційним принципом, адже його нормативність закріплена у статті 6 Конституції України і визначає, що діяльність органів державної влади, а відповідно і контролюючих інституцій має здійснюватися у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України [9].

У митному праві принцип єдності законності узгоджується з принципом єдності правил митного оформлення на всій митній території України, що відповідає Конституції України, де зафіксовані головні вимоги, які визначають, що засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи визначаються виключно законами України (стаття 91 Конституції України) [9].

Дотичним до принципу законності в митному праві, поряд з критерієм єдності норм митного оформлення, виступає принцип їх прямої дії. Пряма дія норм митного законодавства унеможлиблює невизначеність правових приписів, що в свою чергу наголошує на необхідності дотримання принципів ясності, передбачуваності, зрозумілості митного законодавства України і практики його застосування. З цього приводу професор В.Т. Комзюк зауважує, що «...Основні принципи діяльності митних органів впливають із Закону України «про Державну службу», до яких стаття 3 указанного закону відносить: служіння народу України, принципу демократизму і законності, тощо» [10].

Іншою загальноправовою домікантою, є принцип гарантованості прав і свобод людини. Він вибудовує правові основи для вирішення питань щодо підвищення рівня законності шляхом розумного поєднання приватних і публічних інтересів у відносинах типу: людина – суспільство – громадянин – держава. Для митного права це особливо актуально, адже в рамках існуючої концепції державної митної політики, держава прагне до всебічного врахування інтересів всіх суб'єктів митних правовідносин.

Вітчизняні дослідники І.В. Несторишен і І.І. Бережнюк наголошують, що успіх реалізації заходів щодо сприяння міжнародній торгівлі значною мірою залежить від можливості митних органів досягати належного балансу між регуляторним контролем і спрощенням митних процедур [11].

Стаття 12 Митного кодексу України, передбачає надання статусу уповноваженого економічного оператора підприємствам, які мають право користуватися спеціальними спрощеннями. За умов виконання певних умов, таким підприємства можуть бути надані сертифікати таких видів:

– на спрощення митних процедур;

– щодо надійності та безпеки;

– на спрощення митних процедур та щодо надійності і безпеки [1].

Фахівець в галузі митного права професор П.В. Пашко визначає наступні критерії спрощеного контролю: ведення суб'єктом ЗЕД діяльності відповідно до стандартів безпеки ланцюга поставок, здійснення ним відповідних інвестицій у сферу зміцнення систем безпеки підприємства, достовірність поданої до митниці інформації, чесне

декларування і сплата митних платежів у повному обсязі протягом тривалого часу [12].

Враховуючи вище викладене, слід виділити принцип диференційованості правил митного оформлення. Так крім загального порядку митного оформлення митним законодавством для окремих груп товарів, встановлюються спрощений вид та першочерговий порядок митного оформлення.

Стаття 382 МКУ передбачає особливий порядок митного оформлення товарів, що возяться на митну територію України дипломатичними представництвами іноземних держав в Україні, із звільненням від митного огляду та сплати митних платежів.

Наголосимо, що вітчизняний дослідник В.К. Ігонін окремо виділяє принцип гуманності, який знаходить своє відображення, зокрема, у запровадженні пільг і спрощенні порядку переміщення й митного оформлення гуманітарної допомоги [13].

Погоджуючись з таким доктринальним підходом, необхідно зауважити, що застосування спрощеного порядку декларування товарів не повинно перешкоджати здійсненню митного контролю та митному оформленню, адже правова норма, визначена в статті 187 Митного кодексу України, передбачає обов'язковість митного контролю та митного оформлення транспортних засобів комерційного призначення, та товарів, які переміщуються через митний кордон України [1].

Зазначимо, що визначений правовий припис відповідає принципу обов'язковості митного контролю і митного оформлення товарів і транспортних засобів комерційного призначення.

Варто зазначити, що принцип обов'язковості митного оформлення має виключення, які стосуються товарів переміщення яких не зачіпає економічні інтереси України. Наприклад, митне оформлення не проводиться при переміщенні транспортом по території України міжнародних поштових та експрес-відправлень (частина 7, статті 233 МКУ) [1].

Приєднання України до Кіотської конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур, передбачає визнання її правової доктрини і концептуальних принципів на які вона спирається. Тому, існуюча нормативно-правова база митного оформлення повинна містити положення, що виключають бюрократичну тяганину, тобто відповідати принципу оперативності.

Досліджуючи питання реалізації міжнародних стандартів Кіотської конвенції у діяльності митних органів України, С. І. Денисенко зазначає, що положення Кіотської конвенції часто встановлюють неприйнятні для держав, на даному етапі їх економічного та технічного розвитку, стандарти у зв'язку з недостатнім технічним, правовим та матеріальним забезпеченням для їх реалізації. Саме цим пояснюється той факт, що з 174 держав-учасниць Всесвітньої митної організації до Кіотської конвенції приєдналося лише 67 держав. В той же час, Україна приєднавшись до Кіотської конвенції взяла на себе зобов'язання запровадити стандарти конвенції в діяльності митних органів України на протязі 3-х років з дня її приєднання [14].

Таким чином, аналізуючи митне законодавство, можемо стверджувати, що принципам митного оформлення властива інституціональна загальність. Кожен наступний принцип деталізує попередній, або є похідним від нього. Деталізація не обов'язково носить нормативний характер, вона скоріше визначає певну кінцеву мету.

Наприклад, принцип «єдиного вікна» деталізує принцип оперативності – це, так би мовити, «вільна» практична інтерпретація кінцевої мети прискорення процесу митного оформлення, тобто те, що має бути досягнуто при дотриманні принципу оперативності. Інша особливість принципів полягає в тому, що деякі з них мають єдиний смисловий зміст, але різне термінологічне визначення, наприклад, принцип співробітництва і взаємодії може бути визначений як принцип взаємодії інтересів держави і особистості, або як принцип координації і взаємодії.

Таким чином, ми вважаємо, що в основу системи принципів інституту митного оформлення повинні бути покладені лише ті принципи, які мають дійсно науково-правову цінність.

Висновки з даного дослідження. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що питання визначення особливостей правової природи митного оформлення і його місця в загальній структурі митного права потребує часу та активних творчих пошуків. У першу чергу, це стосується питань нормотворчої діяльності законодавчого органу, необхідності формування чіткої та логічно зрозумілої структури правових норм та приписів, що в свою чергу дозволить забезпечити належний регулятивний рівень основного кодифікованого акту в галузі митної справи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Митний кодекс України : кодекс [прийн. Верховною Радою України 13.03.2012 № 4495-VI, редакція від 07.11.2023]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n2646>.
2. Митна енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / Редкол.: ... І.Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. 536 с.
3. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>
4. Закон України про інформацію. *Верховна Рада України*; Закон від 02.10.1992 № 2657-XII Редакція від 01.01.2017, підстава 1774-19.
5. Кабінет міністрів України. Постанова від 21 травня 2012 р. № 450 Київ. «Питання, пов'язані із застосуванням митних декларацій». *Офіційний вісник України* від 05.06.2012-2012 р., № 40, стор. 105, стаття 1545 акта 61825/2012.
6. Цаліна Д.С. Порядок митного оформлення товарів при їх переміщенні через митний кордон України. Автореф. дис. ... к.ю.н. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2009. 20 с.
7. Бережнюк І.Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти. Дніпропетровськ: АМСУ, 2009. 543 с.
8. Ченцов В.В. Митне право України: навчальний посібник Київ, За заг. ред. проф. В. В. Ченцова. Київ, 2007 р. 283 с.
9. Конституція України *Верховна Рада України*; Конституція, Закон від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. Редакція від 30.09.2016.
10. Комзюк В.Т. Завдання та принципи діяльності митних органів України та спеціалізованих митних установ. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
11. І.В. Несторишен і І.І. Бережнюк. Проблеми забезпечення балансу між митним контролем та спрощенням процедур міжнародної торгівлі. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2016, вип. 29. Ст. 46.
12. П.В. Пашко Удосконалення митної справи в Україні. *Вісник Академії митної служби України*. Серія: «Економіка», № 1 (49), 2013. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/vamsue_2013_1_3.pdf
13. В.К. Ігонін. Ідеологічні (доктринальні) джерела митного права України. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Право*. 2010. № 1. С. 40–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsup_2010_1%284%29_7
14. С.І. Денисенко. Деякі актуальні проблеми реалізації міжнародних стандартів Кіотської конвенції у діяльності митних органів України. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/24675/1/Denysenko.pdf>